

Mondiale voedselzekerheid

Sinds jaar en dag zijn bijna 1 miljard mensen¹ chronisch ondervoed. Zij krijgen gedurende een groot deel van het jaar te weinig calorieën en te weinig eiwitten binnen. Het aantal mensen dat een tekort heeft aan vitaminen en essentiële mineralen bedraagt 2 miljard. De redactie van dit cahier heeft mij gevraagd om wat dieper in te gaan op de achterliggende oorzaken en de lokkende perspectieven. Daarbij gaf de redactie als suggestie mee om de analyse van het wereldvoedselvraagstuk te verbinden met onderscheiden wereldbeelden en met de rol van (christelijke) geloofsgemeenschappen.

Onvoorstelbaarheid

De omvang van het voedselvraagstuk gaat iedere voorstelling te boven. Het is betrekkelijk eenvoudig om bewogen te zijn met één mens in nood, zeker als we hem of haar ontmoeten. De sympathie is al wat moeilijker op te brengen als het gaat om meer dan 10 mensen. Maar iedere solidariteit dreigt te verdampen als we spreken over miljoenen slachtoffers. Het vraagstuk onttaardt zo in een abstractie. De filosoof Günther Anders² bracht dit punt ook naar voren in de discussie over het dreigen met en het gebruik van massavernietigingswapens. Ik denk dat het ook van toepassing is op het reële leed van honger en ondervoeding. Juist de blijvende en onvoorstelbare omvang van dit vraagstuk maakt een duurzame bewogenheid zo moeilijk. Eerlijk gezegd is het ook zo goed als onmogelijk om in een permanente staat van existentieel (i.t.t. sentimenteel) medelijden te blijven. Soms is het ook goed afstand te nemen, om de werkelijkheid te onderzoeken op veranderingen ten goede, op veranderingen die bijdragen aan vermindering van het vraagstuk en vooral op de eigen bijdragen aan die veranderingen.

Voedselzekerheid

Het begrip voedselzekerheid is een sleutelbegrip in mijn analyse: de toegang tot voldoende voedsel te allen tijde en voor iedereen om een gezond en actief leven te leiden. Het gaat dus om de aanspraken die mensen kunnen laten gelden op voedsel. Het gaat dus niet alleen om de vraag of er voldoende voedsel beschikbaar is. Ik heb vanuit dit begrip voedselzekerheid ook moeite met een versmalling van het voedselvraagstuk tot een agrarisch vraagstuk. De agrarische sector is belangrijk, zowel vanuit het perspectief van de voedselproductie als vanuit het perspectief van werkgelegenheid en inkomensvorming. Maar de diagnose zal falen als we ons beperken tot deze sector, de agrarische actoren en het betreffende overheidsbeleid.

Het onderstaande schema is niet volledig, maar het geeft wel aan welke aspecten achter het begrip voedselzekerheid schuil kunnen gaan. Binnen dit schema zit ook een afhankelijkheid: de voedselzekerheid op individueel niveau is mede bepaald door de

---

¹ Joachim von Braun (2005) spreekt over 824 miljoen ondervoede mensen in ontwikkelingslanden in 1990; 797 miljoen in 1995 en 815 miljoen in 2002. Hij baseert zich op *The state of food insecurity in the world* van de FAO (2005)

² Robert Jungk (red.), *Verboden toegang voor het geweten. De briefwisseling tussen de Hiroshima-piloot Claude Eatherly en Günther Anders*, Amsterdam 1962

voedselzekerheid op huishoud niveau; de voedselzekerheid op huishoudniveau ondergaat invloed vanuit de voedselzekerheid op nationaal niveau, enzovoort. Maar tegelijkertijd geldt dat voedselonzekerheid op nationaal niveau niet betekent dat ieder huishouden of ieder individu ook voedselonzeker zal zijn. Juist daar zit vaak het onrecht. Ook bij voedseltekorten op nationaal niveau, zijn er mensen die baden in weelde. Evenzo kan het voedselaanbod op nationaal niveau ruim voldoende zijn, terwijl bepaalde bevolkingsgroepen ondervoed zijn.

Schema 1: Aspecten van voedselzekerheid

	Individu	Huishouden	Land	Wereld
Aanbod	<ul style="list-style-type: none"> Eigen productie Markt Gift 	<ul style="list-style-type: none"> Eigen productie Markt Gift 	<ul style="list-style-type: none"> Voedselproductie Wereldmarkt Voedselhulp 	<ul style="list-style-type: none"> Landbouwareaal Technologie Water Biodiversiteit
Toegang	<ul style="list-style-type: none"> Zorg (kinderen, ouderen, zieken) Gender 	<ul style="list-style-type: none"> Eigen productie Arbeidsinkomen Sociale zekerheid 	<ul style="list-style-type: none"> Importcapaciteit Schuldverplichtingen Buitenlandse investeringen Ontwikkelingshulp 	<ul style="list-style-type: none"> Omvang wereldbevolking Consumptieniveau
Risico's	<ul style="list-style-type: none"> Ziekte Inkomensverlies 	<ul style="list-style-type: none"> Inkomensverlies Verlies land Marktschommelingen 	<ul style="list-style-type: none"> Conflicten Economische crises Slecht bestuur 	<ul style="list-style-type: none"> Klimaatverstoring Conflicten Nieuwe schaarsten

De vraag of de aarde op termijn voldoende kan bieden om ieder mens te voeden, heeft betrekking op het mondiale niveau. Thomas Malthus komt de eer toe deze vraag als eerste gesteld te hebben. Hij zag zich geconfronteerd met de situatie dat de bevolking veel sneller groeide dan de voedselproductie. Hij onderschatte destijds de betekenis van wetenschap en technologie. Eén punt staat echter onomstotelijk vast: de mondiale voedselproductie is toereikend om te voorzien in de basisbehoeften van alle mensen, nu en in de nabije toekomst. Het gaat nog steeds om een verdelingskwestie. Deze verdeling heeft vooral te maken met economische en politieke structuren en de bijbehorende instituties. Maar ik hecht er wel waarde aan om een aantal kanttekeningen te maken. Ik spreek nadrukkelijk over basisbehoeften, niet over luxe, vleesrijke maaltijden. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid³ heeft wel eens theoretisch onderzoek laten doen naar het aantal mensen dat maximaal gevoed kan worden. Het productiepotentieel van de aarde zou – in theorie – toereikend zijn voor 11 (lux) tot 44 miljard (sober) mensen. Overigens betekent dit dat de alternatieve bestemmingen van het areaal (natuur en biodiversiteit, infrastructuur, energie) in de knel zou kunnen komen. Ook is bij mijn weten geen rekening gehouden met mogelijke negatieve effecten van klimaatverandering en positieve effecten van nieuwe technologieën.

Wereldbeelden

De diagnose en therapie met betrekking tot honger en ondervoeding is mede afhankelijk van de wijze waarop we de wereld zien. Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft in zijn toekomstverkenning een viertal wereldbeelden onderscheiden. Het eerste onderscheid dat

³ WRR, *Duurzame risico's: een blijvend gegeven*. Rapporten aan de regering 44, SDU, Den Haag 1994

het MNP maakt is dat tussen globalisering en regionalisering. Het tweede onderscheid betreft dat tussen efficiëntie en solidariteit (zie schema 2).

Vanuit het wereldbeeld van de **mondiale markt** zal men de diagnose inzetten bij de positie van voedselonzekerere mensen en landen op de markt. Waarom participeren zij niet voldoende op de arbeidsmarkt, de financiële markt, de voedselmarkt etc.? Waarom blijven de investeringen en daarmee de werkgelegenheid in een land achter? De therapie zal elementen bevatten zoals meer marktwerking, privatisering en modernisering. Hierbij is zeker niet uitgesloten dat investeringen in menselijk kapitaal (onderwijs, gezondheidszorg etc.), in innovaties en in instituties (wet- en regelgeving, goed bestuur etc.) aangemoedigd zullen worden. Deze lijn is te herkennen in de adviezen van Wereldbank en Internationaal Monetair Fonds en in de afspraken binnen de Wereldhandelsorganisatie. De charme van dit wereldbeeld is dat diagnose en therapie naadloos op elkaar aansluiten. De vraag blijft of deze therapie een afdoend antwoord biedt op allerlei uitsluitingsmechanismen en of de therapie niet een te groot (naïef) vertrouwen heeft in het marktmechanisme en de wetenschap & techniek.

Schema 2: Vier wereldbeelden⁴

	Globalisering	Regionalisering
Efficiëntie	Mondiale markt: prestatie maatschappij Ambitie en concurrentie Marktwerking, vrijhandel en techniek Denkers: Smith & Fukuyana	Veilige regio: besloten, veilige en leefbare samenleving Onafhankelijkheid en veiligheid Politieke kracht, beveiliging, rechtspraak Denkers: Hobbes & Huntington
Solidariteit	Mondiale solidariteit (inter) nationale gemeenschappelijke welzijn Samenwerking en solidariteit Overheidscoördinatie bij beheer collectieve goederen en corrigeren marktfaalen Denkers: Brundtland, Keynes & Malthus	Zorgzame regio: samenleving met gevoel voor gemeenschapszin Verantwoordelijk en zorgzaam Eigen verantwoordelijkheid Denkers: Gandhi, Hirsch & Schumacher

Het wereldbeeld van de **veilige regio** leidt tot een andere diagnose. De voedselonzekerheid elders is relevant voor zover deze een bedreiging vormt voor de eigen veiligheid. Voedselzekerheid in eigen regio heeft wat dit betreft prioriteit, ook als dat elders zou leiden tot negatieve gevolgen. Vanuit deze fixatie op de eigen belangen, zal men zich niet zo gauw gezeggen laten door internationale afspraken. Elementen van deze visie zijn zichtbaar in het beleid van bijvoorbeeld de Verenigde Staten, Rusland en de Europese Unie. De moeizaamheid van de WTO onderhandelingen ligt voor een belangrijk deel bij het vasthouden aan de eigen veiligheid en belangen. Het is evident dat vanuit het wereldbeeld van de veilige regio nauwelijks een therapie te verwachten is.

Vanuit wereldbeeld van de **zorgzame regio** zal de voedselonzekerheid elders snel in verband gebracht worden een doorgeschoten marktwerking, het falen van overheden, neoliberale globalisering en de rijkdom van een klein deel van de wereldbevolking. Men zoekt de oplossing in kleinschaligheid, soberheid en gemeenschapszin. Vanuit dit perspectief bestaat weinig enthousiasme voor ingrijpende structurele hervormingen. Het motto is eerder 'verbeter de wereld, begin bij je zelf'. Dit wereldbeeld heeft de charme van de

⁴ Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Kwaliteit en toekomst. Verkenning van duurzaamheid*. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven 2004

eenvoud en van de eerbied voor de niet-menselijke natuur. De vraag is wel of men de hardnekkigheid van de structurele schakels tussen de kleinschalige gemeenschappen hier en de mensen die elders ondervoed zijn niet te zeer onderschat.

Het wereldbeeld van de **mondiale solidariteit** veronderstelt een grote mate van gevoeligheid voor de mondiale uitdagingen, variërend van uitsluiting en voedselonzekerheid tot en met de dreigende teloorgang van de *global commons*. Het motto is ‘samen sterk, er is maar één wereld’. Qua therapie komt dit wereldbeeld uit bij een sterke rol van (samenwerkende) overheden bij het beheer van de *global commons* en bij het corrigeren van marktfalen. Hierbij past uiteraard het geheel van afspraken in het verband van de Verenigde Naties en – tot op zekere hoogte – de WTO. De zwakte zit vooral in een te groot vertrouwen in maakbaarheid en beheersbaarheid en in het reële risico van bureaucrativering. Het politieke draagvlak voor (beperkende) regelgeving en (kostbare) maatregelen is doorgaans niet groot, juist vanwege de eerder genoemde fixatie op de eigen veiligheid.

Gespreksthema's

Ook zonder historische kennis m.b.t. de gevoerde debatten over mondiale voedselzekerheid, kan een buitenstaander op basis van de genoemde aspecten van voedselzekerheid en de geschetste wereldbeelden een Babylonische spraakverwarring vermoeden. De één legt het accent op het voedselaanbod; de ander op de toegang. De één kiest voor het niveau van het individu en het huishouden (micro); de ander kiest voor globale of nationale benaderingen. De één accentueert de fysieke en biologische dimensies; de ander de politieke en economische dimensies; weer een ander wijst op de culturele en religieuze dimensies van het voedselvraagstuk. Ook zijn er mensen die het voedselvraagstuk bezien vanuit de specifieke groepsbelangen: boeren, landarbeiders, stedelingen etc. Verschillen in wereldbeelden maken de spraakverwarring compleet, zeker als deze wereldbeelden niet expliciet verwoord zijn. Het zou m.i. interessant zijn om dit ‘gesprek over voedselzekerheid’ eens in kaart te brengen. De tijd en ruimte ontbreken hier. Ik beperk me tot het aanstippen van enkele thema's die spelen in eigen kring, d.w.z. de mensen die zelf niet direct lijden onder voedselonzekerheid.

Het eerste thema is de verantwoordelijkheid voor de voedselzekerheid van mensen die elders en later leven. Mijn indruk is dat die verantwoordelijkheid meer gevoeld wordt naarmate de wereld kleiner is geworden en naarmate het inzicht in de oorzaken en oplossingen gegroeid is. Beelden van ondervoeding komen onbemiddeld de huiskamer binnen. Het besef is gegroeid dat ondervoeding mede veroorzaakt is door menselijke beslissingen en dat ondervoeding technisch gesproken opgelost kan worden. Ondervoeding is kortom een ethisch en politiek vraagstuk. De Wereldraad van Kerken sprak daarom in dit verband over het *schandaal van de honger*, beter gezegd het schandaal van honger te midden van overvloed. De verre voorgangers van het huidige Kerk in Actie karakteriseerden het vraagstuk kort en krachtig: ‘honger is onrecht’. Tegenover dit besef van verantwoordelijkheid staat ook de ervaring dat de omvang van het vraagstuk al decennialang schommelt rond de 800 miljoen ondervoede mensen. Deze hardnekkigheid van het vraagstuk leidt soms tot moedeloosheid en – vaker – tot desinteresse en onverschilligheid. De kerken⁵ hebben verscheidene pogingen gedaan om dit schandaal van

---

⁵ Hierbij denk ik o.a. aan de Wereldalliantie van Reformatorische Kerken (www.warc.ch), de Wereldraad van Kerken (www.wcc-coe.org) en de Micha campagne (www.micahchallenge.org)

de honger theologisch te duiden, vaak in termen van radicale kritiek op de grondslagen van de moderne economische verhoudingen. De Accra verklaring (2005) en het Agapè document (2006) zijn daar recente voorbeelden van⁶. De inzet voor gerechtigheid is vanuit deze visie een geloofszaak geworden.

Het tweede thema scharniert wat rond de politieke en economische ordening, vooral de verhouding tussen markt en overheid. De extremen zijn natuurlijk duidelijk: een sterk geloof in de werking van de onzichtbare hand van de vrije markt versus een groot vertrouwen in het vermogen van overheden om het marktmechanisme te corrigeren. Deze discussie krijgt een extra lading vanwege het feit dat voedsel de meest fundamentele basisvoorziening is. Kunnen en mogen we de voedselvoorziening overlaten aan de grillen van het marktmechanisme? Is het marktmechanisme niet per definitie immoreel? Het gaat hier o.a. om de tegenstelling tussen de wereldbeelden van mondiale markt en mondiale solidariteit. Maar – om het nog verwarrender te maken – ook elementen uit de wereldbeelden ‘veilige regio’ (waarbij de eigen regionale belangen voorrang krijgen) en ‘zorgzame regio’ (soms met sterke weerzin tegen globalisering) spelen hier mee. De kerken hebben zich – althans in de officiële verklaringen – altijd kritisch opgesteld naar zowel communisme als kapitalisme. Men stelde beide systemen onder kritiek vanuit waarden als gerechtigheid, duurzaamheid en participatie⁷ en vanuit zorg voor en betrokkenheid bij mensen die tussen de raderen zijn gekomen. Voor zover de kerken na de val van de muur nog participeren in maatschappelijke debatten over internationale samenwerking, staan zij vanuit de genoemde waarden kritisch tegenover economische globalisering en het daarmee verbonden neoliberalisme.

Het derde thema cirkelt wat rond de keuze van technologie bij het oplossen van mogelijke knelpunten in de voedselvoorziening. Heel plat gezegd ging het vroeger om de Groene Revolutie (moderne rassen, kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen), nu gaat het om de Witte Revolutie (genetische modificatie en andere toepassingen van biotechnologie). Maar eigenlijk gaat het om de ruimte voor diverse⁸ voedselsystemen, om het morele recht van mensen en gemeenschappen om zelf te beslissen welke technologie – welke ontwikkeling – zij voorstaan. Voor zover ik de bezinning over dit thema binnen de kerken kan overzien, bestaat er een zekere voorkeur voor ‘ontwikkeling van onderop’, d.w.z. ontwikkeling ingegeven door de eigen visies van mensen en gemeenschappen op leven en samenleven. Soms gaat dit samen met meer fundamentele bezwaren tegen (de te hoge pretenties van) het ingrijpen in de erfelijke eigenschappen van levende organismen⁹.

Het vierde thema draait om de vraag wat mensen van goede wil – levend in een betrekkelijk welvarend land – zelf kunnen bijdragen. Enerzijds gaat het om een maatschappelijk en politiek draagvlak voor een goed, coherent en effectief voedselzekerheidsbeleid van Nederland en de Europese Unie. Anderzijds spelen hier allerlei praktische initiatieven, variërend van het steunen van grote particuliere ontwikkelingsorganisaties, het ontplooiën van eigen kleinschalige ontwikkelingsprojecten tot en met de initiatieven op het terrein van *fair trade*, *fair food*, *slow food* en *eco food*. Een niet

---

⁶ Beide documenten zijn o.a. te vinden op de websites van de WARC en de Wereldraad van Kerken. Stichting Oikos heeft deze documenten ook (gedeeltelijk) vertaald, gepubliceerd en becommentarieerd. Zie www.stichtingoikos.nl en de literatuurlijst.

⁷ Zie o.a. Buijs (2001), Kamminga (2001) en Verbeek (2005)

⁸ Het woord ‘divers’ gebruik ik hier als tegengestelde van ‘uniform’.

⁹ De Raad van Kerken heeft onder de titel *Biotechnologie: God vergeten?* bijgedragen aan de ethische bezinning op de toepassing van moderne biotechnologie in de land- en tuinbouw (1998). De auteurs hebben in dit rapport de verschillende theologische posities in kaart gebracht.

te onderschatten effect van deze initiatieven is de impuls die hiervan uit kan gaan richting het bedrijfsleven en politiek. Veel is gesproken over de vraag wat nu uiteindelijk de werkelijke betekenis is van de veelal bescheiden initiatieven van kritische consumenten, juist in het licht van het structurele en catastrofale karakter van het voedselvraagstuk. Soms zijn wel degelijk resultaten geboekt, maar de betekenis van deze initiatieven ligt m.i. niet primair in de effecten. De betekenis ligt eerder in de sfeer van de geloofwaardigheid en de integriteit van de mensen die meedoen. Zij – wij – willen juist in het licht van de ernst van het voedselvraagstuk uitdrukking geven aan hun zorg om de situatie, hun hoop op verandering en de volharding om – ook zonder directe resultaten – aan de slag te gaan.

Oplossingsrichtingen

Het begrip voedselzekerheid houdt in dat we ons bij oplossingsrichtingen niet mogen beperken tot de voedselproductie in het heden en in de toekomst. Het zal ook moeten gaan om de toegang van mensen tot voedsel, nu en in de toekomst. Eenvoudige oplossingen dienen gewantwoord te worden. Daarmee bedoel ik zowel het medicijn van economische groei met een sterk vertrouwen in het marktmechanisme en technologie als het medicijn van kleinschalige zelfvoorzienende en sobere gemeenschappen. Het eerste medicijn miskent de bijwerkingen: uitsluiting van bevolkingsgroepen en verstoring van natuur en milieu. Het tweede medicijn zal hoogstens werken als alle mensen hier voor in vrijheid kiezen. Die kans acht ik bijzonder klein.

De oplossingsrichting is m.i. gegeven door de volgende zeven punten, in willekeurige volgorde:

- Het marktmechanisme wordt aan randvoorwaarden gebonden. Waarden die in het economische verkeer niet vanzelfsprekend een kostenpost vormen (ongeprijde schaarsten), krijgen gestalte in wet- en regelgeving. Te denken valt aan de schoonheid van het landschap, natuur & milieu (biodiversiteit), de atmosfeer (versterkte broeikas effect), gemeenschappen (cultuur, zorg etc.) en mensenrechten.
- Wetenschap en technologie spelen een ondersteunende rol. Het is niet alleen schadelijk om de menselijke creativiteit in te perken; we zullen deze creativiteit hoe dan ook nodig hebben om voedselzekerheid op termijn te realiseren.
- Het bedrijfsleven zal zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen. Het bedrijfsleven is er niet alleen met het oog op zijn *shareholders*; ook de andere *stakeholders* (werknemers, klanten, toeleveranciers), mensen in de omgeving, toekomstige generaties en de fysieke & biologische omgeving tellen mee.
- Investerings in mensen. Een goede voedingssituatie van mensen is niet alleen afhankelijk van de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van voedsel; de gezondheid bepaalt uiteindelijk of mensen de voeding kunnen benutten. Tegelijkertijd zijn een goede gezondheid en een goede opleiding een voorwaarde om te kunnen werken, op het eigen land en op het land of in het bedrijf van anderen.
- Regeringen die een aantrekkelijk sociaal-economisch klimaat scheppen. Inkomenscheppende werkgelegenheid is een voorwaarde voor de welvaart die nodig is om de basisbehoeften te bevredigen.
- Een participerende *civil society* inclusief non-gouvernementele organisaties, *community based organisations*, *faith based organisations*, burgers en hun netwerken. Deze civil society zal niet alleen zelf actief kunnen bijdragen aan voedselzekerheid; ze zal ook de

andere actoren (regeringen, bedrijfsleven, internationale organisatie) kritisch kunnen volgen. Ze zal ook eigen visies op het goede leven uitdragen en verwerkelijken.

- Sociale vangnetten. Het is een illusie dat niemand buiten de boot zal vallen. Een vangnet voor mensen die door omstandigheden of door beperkingen tijdelijk of permanent te kort komen, is daarom noodzakelijk. Iets dergelijks geldt ook voor landen die (nog) niet bij machte zijn om de maatregelen te treffen om de armoede te bestrijden.

Literatuur

- Braun, Joachim von, *The World Food Situation. An Overview*. Prepared for the CGIAR Annual General Meeting, Marrakech, Morocco, December 6, 2005, IFPRI 2005
- Buijs, Govert J. (red.), *Als de olifanten vechten ... Denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief*, Amsterdam 2001
- Kamminga, Menno R, *Onderweg naar overvloed. Naar een oecumenische visie op ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking*, Oikos 2001
- Leliveld, A.H.M., *Social security in developing countries; operation and dynamics of social security mechanisms in rural Swaziland*, Amsterdam: Thesis Publishers, 1994.
- Pinstrup-Anderson, Per, Rajul Pandya-Lorch (ed.), *The unfinished Agenda. Perspectives on overcoming Hunger, Poverty and Environmental Degradation*, IFPRI, 2001
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Kwaliteit en toekomst. Verkenning van duurzaamheid*. Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven 2004
- Renkema, David, *Hongeren naar gerechtigheid*, Oikos 1996
- Rosegrant, Mark W. Michael S. Paisner, Siet Meijer, Julie Witcover, *Global Food Projections to 2020. Emerging trends and alternatives futures*, IFPRI 2001
- Sen, Amartya, *Poverty and Famines. An essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford University Press, 1982.
- Sen, Amartya, *Vrijheid is vooruitgang*, Uitgeverij Contact, 2000
- Task Force on Hunger, *Halving Hunger: it can be done*, UN Millennium Project 2005
- Task Force on Trade, *Trade for Development. Achieving the Millennium Goals*, Millennium Project 2005
- Tims, Wouter, Wim van Veen e.a. *Wereldvoedselvoorziening en de rechten van de armen. Bestaande en nieuwe pogingen tot eerlijk delen*, SOW-VU 1993
- UNDP, *Making global trade work for people*, Earthscan, 2003
- Verbeek, Gerard, *Recht in overvloed. Gerechtigheid en professionaliteit in de ontmoeting tussen arm en rijk*, Instituut voor Cultuur Ethiek, 2005
- Witte-Rang, Greetje, Hielke Wolters e.a., *Uitsluitend participatie. Theologische overwegingen bij globalisering*, Oikos/Boekencentrum, 2005
- WRR, *Duurzame risico's: een blijvend gegeven*. Rapporten aan de regering 44, SDU, Den Haag 1994
- Wal, Koo van der en Bob Goudzwaard (red.) *Van grenzen weten. Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid*, Oikos & Pugwash, 2006